

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВ: НЕОКЛАСИКА ЧИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ?

Кризові явища, які спостерігаються в різних сферах економічного, соціального, політичного життя України, наявність значних структурних перекосів у її розвитку, різноплановість та розгалуженість тіньової економіки в Україні висувають нові вимоги до розгляду економічних явищ і процесів [5]. Такі особливості розвитку вітчизняної економіки, як належність багатьох промислових підприємств, що забезпечують створення значної частки ВВП (більше 55%), до холдингових компаній, зареєстрованих в офшорних зонах [9], цілеспрямоване вивезення капіталу в офшорні зони (за результатами 2007 р. більше 92% прямих іноземних інвестицій направлено на о. Кіпр та Віргінські острови), значний вплив неформальних домовленостей і неявних контрактів на прийняття управлінських рішень власниками і менеджерами підприємства обумовлюють актуальність перегляду традиційних підходів до вивчення фінансових потоків.

Існуючі дослідження фінансових потоків на мікрорівні або мають «вибірковий» характер [2, 16] і розглядають механізм управління фінансовими потоками як окремі завдання, а система управління фінансовими потоками підприємства представляється як статична система, яка підпадає під вплив внутрішніх та зовнішніх факторів (але ці фактори відомі, легко передбачувані та можуть бути повністю враховані при розробці управлінських рішень), або базуються на «технологічних» підходах [15], тобто

розглядають систему управління як технологічне забезпечення процесу оформлення та моніторингу платежів. Відповідно, формування нової методології дослідження для побудови ефективної системи управління фінансовим потоками як на мікро-, так і на макрорівні є актуальним питанням, яке потребує вирішення.

Мета статті полягає у визначенні основних передумов дослідження фінансових потоків промислових підприємств та формуванні відповідної методології дослідження, яка враховує особливості формування, розподілу та використання фінансових потоків в умовах інституціонального розвитку.

На сучасному етапі розвитку людства, економічних і соціальних відносин усе більш активно просувається думка, закладена ще засновниками інституціональної теорії про ключову роль індивіда у функціонуванні економіки, прийнятті та розробці рішень, реалізації певних цілей та завдань. У багатьох дослідженнях, особливо щодо виникнення та розв'язання нестандартних, кризових, нових ситуацій, на перший план висувається «людський фактор». Як зазначає А. Гальчинський [3], роль індивідуальних уподобань в економічних процесах є принциповою, а суб'єктивність вибору, у свою чергу, стимулює прояви хаосу в економічних системах, які виникають у результаті зіткнення цих інтересів, суб'єктивних і суспільних цілей.

У роботі Ф. Хайека «Індивідуалізм» [19] зазначається, що в багатьох випадках

у процесі прийняття рішень окремими індивідами власні інтереси та інстинкти «беруть гору» на доводами раціональності. Задекларований прихильниками нових підходів у економічній теорії перехід від терміна «людина економічна» до концепцій REMM, RREEMM, SRSM [1] підтверджує, що не враховувати індивідуальність та мінливість інтересів учасників економічних подій неможливо. З іншого боку, суспільство, держава, підприємство не можуть розглядатись як суб'єкт, який поводить себе як індивід. Це значно ускладнює процес дослідження багатьох економічних явищ, оскільки потребує дослідження цілей та вподобань усіх учасників процесу та у складних економічних системах пов'язано з такими витратами, доцільність яких не буде виправданою.

Практика функціонування підприємств свідчить, що багато рішень приймається суб'єктивно з позиції інтересів власника, менеджера, працівника, контрагента тощо. Причому далеко не завжди ці рішення спрямовані на досягнення формальних цілей підприємства, соціального, економічного, екологічного та іншого ефекту. Як зазначає В. Дементьєв, результати функціонування як окремих підприємств, так і економіки в цілому залежить від мотивації власника до проведення ефективної інвестиційної та інноваційної діяльності, яка в Україні зазнала фіаско [5]. Відповідно, виникнення деформацій у пріоритетах та інтересах учасників економічного життя [5] стало природним продовженням нестабільності та незахищеності прав власності та контрактних прав.

Ці дії знайшли своє відображення у фінансових потоках як окремих підприємств, які часто направлялись не в інвестиції та інновації, а на споживання, сплату дивідендів офшорним компаніям, придбання закордонної нерухомості та

інших активів власниками підприємств, так і держави в цілому [9]. Крім того, висока ймовірність опортуністичної поведінки окремих індивідів призводить до того, що підприємства та їх власники переважно направляють фінансові потоки на власне збагачення, а не на розвиток підприємства. Слід зазначити, що можливість опортуністичної поведінки контрагентів, яка відображається у змісті відповідних контрактів та обмежується включенням пунктів щодо штрафних санкцій та адміністративно-правових процедур, у процесі управління фінансовими потоками практично не враховується.

Для ґрунтовного дослідження фінансових потоків необхідно враховувати, що вплив індивідів на процес розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень, негативні явища, які виникають у сучасній вітчизняній економіці, у тому числі гіпертрофована роль індивідуальних цілей та вподобань учасників економічних процесів, в основному обумовлені не прямими економічними та соціальними чинниками, а дефектами інституційного устрою економічної системи. Приклад вітчизняної економіки яскраво відображає недоліки неокласичного підходу до дослідження економічних явищ, згідно з яким [12] не беруться до уваги такі фактори, як: використання у процесі обміну грошових одиниць або бартеру, підходи до організації виробництва, права власності на фактори виробництва, ресурси, розмежування прав власності та повноважень контролю на різних рівнях тощо. У процесі дослідження механізмів формування, розподілу та використання фінансових потоків вищезазначені фактори неможливо викреслити з розгляду, оскільки кожен із них обумовлює базові параметри відповідних фінансових потоків.

Встановлення ієрархічних, інформаційних, фінансових, правових та інших взаємозв'язків між учасниками процесу розробки, прийняття, реалізації та контролю управлінських рішень є принциповим, оскільки наявність певної організаційної структури, структури господарських і фінансових зв'язків обумовлює особливості функціонування підприємства, доступу підприємства до ринків, а отже, і особливості формування, розподілу та використання фінансових потоків, їх базові параметри. Так само значно впливають на фінансові потоки підприємства розмежування прав власності та повноважень контролю на різних рівнях, ступінь централізації та децентралізації економіки, систематичність відносин між контрагентами, рівень конкуренції.

На відміну від неокласичної теорії [12], згідно з якою споживачі заздалегідь можуть абсолютно точно визначити, якими саме благами та в яких обсягах вони бажають володіти в кожний

конкретний момент часу, а єдине ключове значення має сам факт володіння певним благом, тобто передбачається статичність економічних явищ, у реальному житті більшість економічних явищ має динамічний характер, що передбачає постійну зміну форми існування благ у системі «запас – потік». Тобто розглядається сам актив як певна категорія, яка може перебувати як у статичному стані «запас», так і в динамічному – «потік». Це положення є ключовим у процесі дослідження фінансових потоків, оскільки саме така трансформація категорії «фінансові ресурси» (запас) у категорію «фінансовий потік» (потік) відображає сутність та особливості економічних явищ.

Порівняння основних положень неокласичної та інституціональної теорії свідчить, що остання більш адекватно відображає особливості реального функціонування економічних суб'єктів (див. таблицю).

Таблиця. Порівняльна характеристика розуміння економічних процесів і явищ

Процеси/ явища	Підходи	
	Неокласичний	Інституціональний
Економічна спільнота	«Технічні» утворення з виробництва, розподілу та використання благ за встановленими правилами	Сукупність індивідів, правил та норм
Поведінка учасників	Може бути ототожнена з поведінкою цілісного індивіда (єдність цілей, завдань, прагнень)	Індивіди відрізняються мінливими уподобаннями, цілями та завданнями. Поведінка складних утворень не може розглядатись як поведінка індивіда
Наявність прав	Права власності є сталими і не можуть бути вилучені та перерозподілені за допомогою силових дій	Права власності: використання та одержання доходів; вимагати певної поведінки від інших індивідів
Свобода вибору	Діє вільний вибір	Припускається можливість примусового перерозподілу прав власності
Рівень конкуренції	Домінування досконалої конкуренції	Допускається недосконала конкуренція, непрозорість ринків
Можливість формування	Формуються тільки ті групи, які приводять до Парето-поліпшення	Допускається формування груп впливу у політичній, економічній,

груп впливу	на основі принципу добровільної асоціації та обміну	соціальної сфері
Рівень інформованості учасників	Діють в умовах абсолютно достовірної та повної інформації, яку можна одержати без витрат грошей і часу	Інформація є платною, неповною, може бути недостовірною, потребує часу для пошуку, обробки, використання
Принципи	Збільшення корисності та абсолютної раціональності	Обмежена раціональність, можливість конфлікту між інтересами та цілями окремих індивідів

Однак не слід ідеалізувати цей підхід, оскільки він містить доволі багато положень, які занадто ускладнюють, а іноді унеможливають процес управління та визначення напрямів розвитку підприємства.

У процесі функціонування економічних суб'єктів на різних рівнях економіки створюються правила діяльності, виникають права окремих суб'єктів, формуються інститути їх забезпечення. У роботі [17] зазначається, що інститути, тобто набір правил, включно з інструментами, що забезпечують їх дотримання, регламентують повноваження окремих індивідів, межі їх діяльності, загальні правила та процедури, рівень інформованості та вигоду окремих індивідів, які обумовлюються особливостями їх дій та повноважень, виду діяльності тощо. Однак для ефективного функціонування інститути мають бути «...добре спроектовані та укомплектовані надійним особовим складом...» [17].

На відміну від положень неокласичної теорії [12], у реальному житті ні формальні правила, встановлені в суспільстві, ні індивідуальні контракти та поведінка не можуть бути доскональними, а моделі та процедури мають формуватися таким чином, щоб була можливість швидко їх адаптувати до непередбачених подій [13]. Те саме стосується і фінансових відносин. Таким

чином, розгляд відповідних інститутів у процесі дослідження фінансових потоків промислових підприємств має відбуватися з урахуванням їх неповноти.

Як видно з таблиці, підприємство в неокласичному та інституціональному підходах розглядається по-різному. Перевагою неокласичного підходу є значне спрощення процесу прогнозування майбутньої активності підприємства. Однак такий підхід призводить до виключення з розгляду особливостей поведінки окремих індивідів, які володіють підприємством, керують ним, виконують роботи всередині підприємства, що спричиняє хибне уявлення про можливі перспективи його розвитку. З точки зору інституціональної теорії [11] організація являє собою сукупність відповідних інститутів та індивідів, які використовують можливості, надані цими інститутами. Причому, як відмічає К. Ерроу, формальна організація являє собою «...групу індивідів, які прагнуть до досягнення певних спільних цілей або... максимізації цільової функції...» [17]. Відповідно, у процесі дослідження фінансових потоків і побудови системи управління фінансовими потоками підприємство може розглядатись як цілісний суб'єкт економічних відносин, діяльність працівників якого спрямована на досягнення встановлених спільних цілей, з урахуванням можливості

опортуністичної поведінки окремих учасників.

Крім того, передбачається, що підприємство як активний учасник ринків здійснює регулярний обмін між безліччю потенційних учасників ринку на основі вільного вибору з урахуванням наявних особистих контактів, зв'язків, які існують між підприємством та іншими учасниками, що в умовах нерозвинutoї інституціональної структури в багатьох випадках забезпечує значно більший вигаш, а отже, і більші обсяги фінансових потоків.

Слід зазначити, що успішність діяльності підприємства багато в чому залежить від внутрішньої «кооперації», тобто націленості окремих індивідів на єдиний результат [13]. Ураховуючи можливі конфлікти інтересів між окремими індивідами, необхідно створювати такі мотиви для окремих індивідів, які б забезпечили їх ефективну кооперацію та націленість на єдиний результат [11, 14]. Ці мотиви можуть бути забезпечені через моніторинг і виконання контракту або за рахунок дії відповідних інструментів мотивації.

Крім того, структура управління організацією залежить від таких факторів, як: специфічність активів підприємства, частота та обсяги трансакцій і час [13], визначає процеси створення та передачі інформації, методи забезпечення її достовірності. Для обґрунтування, розробки та впровадження ефективної системи управління фінансовими потоками підприємства необхідно передбачити вдосконалення організаційної структури підприємства та створення адекватного інформаційного забезпечення.

На відміну від неокласичної теорії [12], де існує передумова про повну досконалість інформації, реалії життя не дозволяють індивіду володіти всією можливою інформацією навіть про умови

своїї діяльності. Усі економічні суб'єкти функціонують не тільки в умовах невизначеності, але і мають урахувати, що безкоштовно повну інформацію жоден суб'єкт економічного життя не може одержати [18, 21]. Будь-який рівень поінформованості про ті чи інші події, а також володіння певною інформацією є перевагою одного суб'єкта над іншим. В умовах недосконалої інформації для забезпечення певного «страхового запасу» [20] індивід схильний до попереднього резервування часу для наступного подолання непередбачуваних обставин, які можуть виникнути у процесі діяльності з дуже великою імовірністю.

У процесі дослідження фінансових потоків з'являється необхідність урахування не тільки зміни вартості фінансових потоків у часі, але і витрат часу на виконання певних операцій (у тому числі на пошук та обробку інформації, прийняття управлінського рішення та його впровадження).

Оскільки загальне поняття трансакційних витрат включає витрати на пошук, інформаційні витрати, витрати на ведення переговорів, прийняття рішень, санкцій і штрафів, витрати захисту інститутів [18, 21], вважатимемо, що витрати, пов'язані з розробкою, прийняттям і впровадженням управлінських рішень, а також із подоланням наслідків дій у результаті прийняття рішення про опортуністичну поведінку є трансакційними витратами, а відповідні їм фінансові потоки – трансакційними потоками.

Управлінські рішення обмежені формальними економічними та політичними конституційними та операційними правилами, які передбачають дотримання принципів приватної власності, свободи контракту, відповідальності індивіда, а також

правила загального характеру та спеціалізованих операційних правил на передконтрактній стадії, стадії контрактації та постконтрактній стадії [13].

Таким чином, дослідження фінансових потоків ґрунтуватиметься на тому, що інституційними межами діяльності підприємства є конституційні та операційні правила включно з існуючими (у тому числі неявними) зв'язками всередині інтегрованих структур і між окремими учасниками ринків, що особливо важливо в умовах низького рівня розвитку інститутів.

У процесі інституційного розвитку постає питання узгодження економічних інтересів не тільки із зовнішнім середовищем організації, але і всередині неї [4]. Відповідно необхідно знайти «вузькі місця» в інституційному дизайні як на рівні промислового підприємства, так і на державному рівні та запропонувати певні напрями вдосконалення інституційної структури системи управління фінансовими потоками з урахуванням необхідності узгодження інтересів на різних рівнях економіки та організаційної ієрархії.

Ще одним питанням, яке потребує висвітлення для встановлення адекватної методології дослідження, є вибір показника, який підлягає оптимізації. Слід брати до уваги те, що економічні стимули, які виникають у процесі існування інституту приватної власності, в цілому сприяють ефективному, раціональному використанню обмежених ресурсів [13], а індивіди прагнуть задоволення власних суб'єктивних інтересів і максимізації корисності в умовах обмежень, які передбачаються інституційною структурою. На думку деяких авторів, доцільно відмовитися від критерію ефективності на користь порівняльного аналізу інститутів та організацій з точки зору здатності

забезпечити досягнення бажаних результатів [13]. Однак у даному випадку виникає ще більше проблем, пов'язаних із вибором адекватних об'єктів для порівняння, необхідністю створення значно більшого масиву інформації, досконалих аналітичних знань і вмінь, потужного програмного забезпечення. Оскільки промислове підприємство є складною ієрархічною системою з багатьма взаємозалежними факторами, зведення завдання до звичайного порівняння є хибним і призведе до суттєвих прорахунків.

Незважаючи на доволі жорстку критику, якої зазнають класичні та некласичні моделі, все ж таки більшістю з них визнається той факт, що діяльність будь-якого підприємства та підприємця спрямовується на досягнення максимального прибутку [10], чистої цінності капіталу або чистої вартості компанії [18]. На нашу думку, чиста приведена вартість, яка використовується для визначення цінності (вартості) компанії, є доволі достовірним показником, який може бути застосований у рамках формування моделі стратегічного управління фінансовими потоками підприємства [7].

Зазначений вище недолік щодо виключення з розгляду трансакційних витрат може бути подоланий таким чином. По-перше, система тактичного та оперативного управління розподілом і використанням фінансових потоків створюється на основі застосування теорії масового обслуговування [8], де в ролі основних показників ефективності функціонування системи є: час обслуговування фінансового потоку (у тому числі час на розробку, прийняття та реалізацію управлінських рішень), ймовірність часткового або повного виконання контракту, витрати на обслуговування фінансових потоків (у

тому числі витрати, пов'язані з управлінськими діями, опортуністичною поведінкою контрагентів або самого підприємства, забезпеченням нормального функціонування системи) [6]. По-друге, параметри системи обслуговування фінансових потоків є основою для побудови моделі стратегічного управління фінансовими потоками, яка ґрунтується на максимізації приросту теперішньої вартості підприємства, стратегіях поведінки із застосуванням моделі динамічного програмування [7].

Висновки. Таким чином, у процесі дослідження фінансових потоків промислових підприємств, особливостей їх формування, розподілу та використання, сис-

2. *Приймаються передумови:* підприємство розглядається як цілісний суб'єкт економічних відносин, діяльність працівників якого спрямована на досягнення спільних цілей, з урахуванням можливості опортуністичної поведінки учасників; інститути, дії яких впливають на фінансові потоки, розглядаються з урахуванням їх неповноти; інституційними межами є конституційні та операційні правила включно з існуючими явними та неявними зв'язками всередині інтегрованих структур і між окремими учасниками ринків; фінансові потоки підприємств розглядаються як результат дій щодо досягнення певних цілей у рамках встановлених інституційних меж, формальних і неформальних правил, домовленостей та підпадають під вплив внутрішніх і зовнішніх чинників.

У процесі дослідження фінансових потоків має враховуватися необхідність переходу від статичного моделювання до динамічного «запас-потік», урахування витрат часу на здійснення певних операцій, які виконуються у процесі формування, розподілу та використання

теми управління фінансовими потоками слід ґрунтуватися на таких передумовах і положеннях методології (див. рисунок).

1. *Дослідженню підлягають:* процеси володіння фінансовими ресурсами, формування, розподілу та використання фінансових потоків і самі фінансові потоки, які виникають у процесі руху грошових і фінансових активів; процес моніторингу, контролю фінансових потоків, мотивації персоналу на різних рівнях управління; організаційна структура підприємства та процес інформаційного забезпечення системи управління; «вузькі місця» в інституційному дизайні для визначення напрямів удосконалення інституційної структури та меж.

фінансових потоків (у тому числі пошук та обробка інформації, прийняття та впровадження управлінських рішень), ймовірності опортуністичної поведінки учасників економічного життя, а також відповідні їм трансакційні витрати та фінансові потоки.

Література

1. Автономов В.С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) / В.С. Автономов. – М.: ИНФРА-М, 1993. – 176 с.

2. Бланк И. Управление использованием капитала / И. Бланк. – К.: Ника-Центр, 2000. – 656 с.

3. Гальчинський А.С. Ренесанс методологічного індивідуалізму / А.С. Гальчинський // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 3-21.

4. Гераськин М.И. Согласование экономических интересов в корпоративных структурах / М.И. Гераськин. – М.: ИПУ РАН. Изд-во «Анко», 2005. – 293 с.

5. Дементьев В.В. Экономика как система власти / В.В. Дементьев / Мин-во образования и науки Украины. ДонНТУ.

– Донецк: Изд-во «Каштан», 2003. – 404 с.

6. Єрмошкіна О.В. Визначення часу обслуговування фінансових потоків у системі управління фінансовими потоками підприємства / О.В. Єрмошкіна // Економічний вісник НГУ. – №2. – Донецьк: РІК НГУ, 2006. – С. 34-45.

7. Єрмошкіна О.В. Модель стратегічного управління фінансовими потоками промислових підприємств / О.В. Єрмошкіна // Академічний огляд. – 2008. – № 2. – С. 43-49.

8. Єрмошкіна О.В. Побудова системи управління фінансовими потоками підприємства в ринкових умовах / О.В. Єрмошкіна // Економічний вісник Нац. гірничого ун-ту. – № 3. – Донецьк: РІК НГУ, 2003. – С. 56-63.

9. Єрмошкіна О.В. Фінансові потоки в економіці України: динаміка, тенденції, проблеми / О.В. Єрмошкіна // Європейський вектор економічного розвитку: зб. наук. пр.– Донецьк: Вид-во ДУЕП, 2008. – Вип. 2 (5). – С. 85-93.

10. Мизес Л. Бюрократія / Л. Мизес. – М.: Дело ЛТД, Catallaxu, 1993. – 240 с.

11. Норт Д. Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки / Д. Норт: пер. с англ. А.Н. Нестеренко; пред. и научн. ред. Б.З. Мильнера. – М.: НАЧАЛА, 1997. – 156 с.

12. Самуельсон П. Економіка / П. Самуельсон. – Львів: Світ, 1993. – 494 с.

13. Фуруботн Э.Г. Інститути і економічна теорія: Достижения новой институциональной экономической теории / Э.Г. Фуруботн, Р. Рихтер: пер. с англ. под ред. В.С.

Катькало, Н.П. Дроздовой. – СПб.: ИД Ст-ПГУ, 2005. – XXXIV + 702 с.

14. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон: пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.

15. Чухланцев Д.О. Моделирование финансовых потоков в вертикально интегрированной компании и рационализации ее взаиморасчетов с контрагентами / Д.О. Чухланцев: дис. ... канд. экон. наук. – М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 2002. – 182 с.

16. Шеин В.И. Корпоративный менеджмент: опыт России и США / В.И. Шеин, А.В. Жуплев, А.А. Володин. – М.: ОАО «Типография «НОВОСТИ», 2000. – 280 с.

17. Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В.С. Автономов. – М.: ИНФРА-М, 2004. – XII, 931 с. – (New Palgrave).

18. Alchian A. Production, Information Costs, and Economic / A. Alchian, H. Demsetz // Organization. – American Economic Review 62 (December 1972). – P. 777-795.

19. Hayek F.A. Individualism / F.A. Hayek / Hodges, Figgis & Co., Ltd., Dublin, B.H. Blackwell, Ltd., Oxford, 1946.

20. Kreps M. Corporate culture and Economic Theory / M. Kreps. – Perspectives on Positive Political Economy. Ed. by Alt E. and Shapsiey A. Cambridge, 1990.

21. Stigler G.J. The Economics of Information / G.J. Stigler // Journal of Political Economy 69 (June 1961). – P. 213-225.